

О. В. Церковна
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Одеського державного університету
внутрішніх справ

УДК 347.51

УМИСЕЛ ПОТЕРПІЛОГО ЯК ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Охарактеризовано умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. Розглядається також питання про кваліфікацію вини потерпілого як самообмова.

Охарактеризован умысел потерпевшего как основание освобождения от гражданско-правовой ответственности. Рассматривается также вопрос о квалификации как вины потерпевшего такой категории, как самооговор.

Characterization of the intent of the victim as grounds for exemption from civil liability. We also consider the question of qualification as a fault of the victim of such categories as self-incrimination.

Ключові слова: заподіювач, потерпілий, умисел потерпілого, звільнення від цивільно-правової відповідальності, звільнення від завданої шкоди, самообмова, необережність.

Проблематика пов'язана з тим, що в наш час доволі часто зустрічаються випадки, коли особі завдається шкода внаслідок її умислу. Тому виникає потреба проаналізувати умисел потерпілої особи як підставу звільнення заподіювача шкоди від цивільно-правової відповідальності.

Згідно з нормою, встановленою ч. 1 ст. 1193 ЦК України, шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується.

Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, — також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлене законом.

Мета статті: дослідження категорії “умисел потерпілого” як підстави звільнення заподіювача від завданої ним шкоди.

Умисел потерпілої особи як підставу звільнення заподіювача шкоди від цивільно-правової відповідальності досліджували багато учених зокрема: Б. С. Антимонов, М. М. Агарков, О. С. Йоффе, М. С. Гринберг, Г. К. Матвеев, Т. М. Яблочков та деякі інші.

Згідно із ч. 1 ст. 1193 ЦК України умисел потерпілого відноситься до юридичного факту, за наявності якого особа, яка завдала шкоди, безумовно звільняється від обов'язку її відшкодувати. Діяти умисно означає передбачати і бажати настання шкоди або свідомо її допускати. На відміну від кримінального законодавства, цивільне законодавство не поділяє умисел на прямий і непрямий, проте розрізняє грубу та просту необережність.

© Церковна О. В., 2010

Так, коли людина не дотримується високих вимог, пред'явлених до неї як особистості, що здійснює за даних умов певний вид діяльності, вона допускає просту необережність; у тих випадках, коли особа не тільки не дотримується високих, а й мінімальних вимог уважності та обережності, які зрозумілі кожному, вона допускає грубу необережність. Згідно із ч. 2 ст. 1193 ЦК України, на розмір відшкодування завданої шкоди впливає тільки груба необережність потерпілого (нехтування правилами безпеки руху і т.п.).

Ст. 1193 ЦК України передбачає два випадки, за яких може мати місце груба необережність потерпілого:

1) наявність грубої необережності потерпілого з одночасною відсутністю вини особи, яка завдала шкоди, у разі настання відповідальності незалежно від вини;

2) має місце як груба необережність потерпілого, так і вина особи, яка завдала шкоди.

Таким чином, згідно правил ч. 2 ст. 1193 ЦК України, суд, з врахуванням обставин справи, за наявності грубої необережності потерпілого, яка сприяла виникненню або збільшенню шкоди, може зменшити розмір відшкодування. Таке рішення є достатньо традиційним для цивільного права [1, с. 40–41] і, як таке, звичайно заперечень не викликає.

Саме в наявності шкоди можна прослідкувати відмінність цивільного права від кримінального. Особа може бути звинувачена у скоєнні злочину як за наявності шкоди, так і за її відсутності — відповідальність за готування до здійснення злочину. Відповідальність організацій та громадян настає за здійснення цивільного правопорушення тільки за наявності шкоди [2, с. 30].

У разі, коли груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, — також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Отже, у ст. 1193 ЦК України вказані обставини, за яких деліктна відповідальність не має місця взагалі або її розмір зменшується порівняно із вимогою відшкодування шкоди в повному обсязі (ст. 1166 ЦК України). Вина потерпілого — це психологічне ставлення потерпілого до своєї поведінки, яка, порушуючи норми об'єктивного права, тягне застосування певної санкції, що проявляється в зменшенні чи у позбавленні потерпілого права на відшкодування. У разі завдання шкоди враховується тільки умисел та груба необережність потерпілого як різні форми вини.

Вина традиційно розглядається як психічне відношення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне відношення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права.

Умисел визначають як психічне відношення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні його настання. Основною психологічною характеристикою умислу є намір здійснення протиправного діяння, на підставі цього умисел визнається найбільш тяжкою формою вини.

Необережність — більш легка форма вини — визначається як відношення особи до своєї поведінки, яке характеризується відсутністю належної уважності, турботливості і передбачуваності. Основною психологічною характеристикою необережності є недостатність інтелектуальної і вольової активності правопорушника.

Оскільки ознаки умисної форми вини потерпілого практично не викликають дискусій, особливого значення набуває дослідження критеріїв розмежування грубої і простої необережності.

Щодо судової практики (зокрема у Росії), в ч. 4 п. 23 ухвали Пленуму Верховного Суду РФ від 28.04.1994 р. № 3 роз'яснюється, що “питання про те, чи є необережність потерпілого грубою недбалістю або простою необачністю, що не впливає на розмір відшкодування шкоди, має бути вирішене у кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин. Зокрема, грубою необережністю має бути визнаний нетверезий стан потерпілого, що сприяв виникненню або збільшенню шкоди”. Наведене

формулювання аж ніяк, на наш погляд, не може допомогти судам у вирішенні даного питання, вказівка ж на обов'язкове визнання нетверезого стану потерпілого грубою необережністю не співвідноситься не лише з вимогою "врахування конкретних обставин", але і суперечить логіці — сам факт нетверезого стану може свідчити про порушення громадянином спеціальних правил (наприклад, якщо потерпілий — водій транспортного засобу), але ніяк не про вину (тим більше визнаватися виною). Можливо такий підхід обумовлений так званою теорією "попередньої вини", яку розглядав Б. С. Антімонов, що впливає іноді і на позицію законодавця (п. 2 ст. 1086 ЦК). Тим часом, як вірно відмітив О. С. Йоффе, хоча "поведінка, що передують здійсненню протиправних дій, може мати певне значення для виявлення винності правопорушника", "обмежуватися однією лише попередньою поведінкою не можна", бо "вина повинна супроводити, а не передувати неправомірній поведінці" [3, с. 121].

На наш погляд, ознака протиправності так само не повинна пов'язуватися з виною потерпілого, як і з виною заподіювача шкоди. Вина є явищем суб'єктивним, основною ознакою якого має визнаватися передбачення суб'єктом шкідливих наслідків своєї поведінки. Позиція тих авторів, які розкривають зміст вини через наявність і усвідомлення протиправності, методологічно невірна. Як уже наголошувалося, не кожен шкідливий наслідок обумовлений "зовні" протиправною дією (бездіяльністю). Так, М. М. Агарков стверджує, що "вина потерпілого так само, як і вина заподіювача, є протиправною поведінкою" [4, с. 73]. При цьому він приводить як приклад справу за позовом Гегучадзе, який, зістрибнувши на ходу з поїзда, потрапив під колеса вагона і позбувся руки. Верховний Суд СРСР визнав наявність грубої необережності потерпілого. Автор указує, що вирішення суду, з його точки зору, обумовлене тим, що "стрибок з поїзда під час руху порушує встановлені правила". Тим часом неможливо прийняти спеціальні правила та інструкції на всі випадки життя. Винна поведінка потерпілого не може визнаватися протиправною і з погляду цивільної протиправності. Потерпілий, винний у сприянні виникнення шкоди, робить замах не на чужі, а на свої права. Позиція авторів, що стверджують зворотне, нами не розділяється. Так, О. С. Йоффе стверджує, що потерпілий порушує право заподіювача шкоди на безперешкодне здійснення останнім своєї законної діяльності, а, отже, втручається в чужу правову сферу. Представляється, що подібне "вторгнення" ущемляє чужі інтереси, але не порушує суб'єктивних прав. Інакше повинен виникнути обов'язок по відновленню порушеного права, можливість пред'явлення позову проти потерпілого з метою захисту цього права. Тим часом, як правильно зазначає Б. С. Антімонов, у винного потерпілого, у зв'язку з деліктом не виникає обов'язку відносно того, хто заподіяв йому шкоду [5, с. 117].

Так, наприклад, є точка зору, відповідно до якої питання щодо відмови від принципу вини у цивільному праві можна визначити як проблему відповідальності без вини у широкому розумінні, а дію принципу вини з виключенням можна розглядати як проблему відповідальності без вини у вузькому розумінні. Остання є дуже суттєвою, оскільки автор вважає, що закріплення можливості відповідальності без вини є порушенням принципу рівності суб'єктів і принципу справедливості, які є одними з основних принципів цивільного права [6, с. 121]. Більш того, тим же автором стверджується, що "з позицій догми теорії права, якщо закон передбачає обов'язок однієї особи відшкодувати випадково заподіяні збитки іншій особі, то це — обов'язок на принципі ризику і не є відповідальністю, а її моделлю — квазівідповідальністю". Таким чином, можна зробити висновок про те, що сам ЦК України містить у собі "юридичну неправду", оскільки називає відповідальністю те, що нею не являється [7, с. 90].

Представляється необхідним викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба необережність повинна бути визначена так само, як кримінально-правова самовпевненість, а проста необережність — як недбалість. Точність даних формулювань перевірена часом, і вони, як інші кримінально-правові конструкції (наприклад, крайня необхідність), можуть бути запозичені цивільним законом (безумовно, з деякою адаптацією, поправкою на цивілістичну специфіку). До

подібного рішення, що має велике практичне значення, близькі погляди багатьох цивілістів. Наукова позиція Г. К. Матвеева полягає в тому, що “ознакою розмежування грубої і легкої необережності може служити різний ступінь передбачення шкідливих наслідків плюс різний ступінь обов’язковості такого передбачення. Якщо особа не передбачала шкідливих наслідків своїх дій, але по обставинах даної справи могла і повинна була передбачати їх, її можна звинуватити в легкій необережності; якщо особа передбачала наслідки своїх дій, але легковажно сподівалася їх уникнути (хоча по обставинах даної справи вона могла і повинна була передбачати неминучість шкоди), вона може бути звинувачена в грубій необережності”. Автор вважає, що кримінально-правова самовпевненість (легковажність) і недбалість в цивільному праві є грубою і простою необережністю відповідно, хоча і робить застереження, що цивільна і кримінальна необережна вина не ідентичні [8, с. 299]. Тим часом представляється, що наведений вислів має один недолік — ознака обов’язковості, на наш погляд, не може мати ступеня і виступати критерієм розмежування видів необережності.

О. С. Йоффе зазначає, що “відмінність між простою і грубою необережністю має суто кількісний характер: чим конкретнішим є передбачення, тим більш тяжкою має бути визнаний і ступінь винності”. При цьому він не погоджується з тим, що “ніби тільки самовпевненість і обмежується грубо необережна вина в її цивільно-правовому розумінні. Вина може бути недбалою (у криміналістичному значенні цього слова), та все ж вона стає грубою необережністю, коли по обставинах справи суд прийде до висновку, що вона досягла необхідного ступеня конкретності”. Автор стверджує, що при недбалості можливе “абстрактне” передбачення шкоди, суть якої полягає в “загальній обізнаності особи про здатність вчинених нею дій викликати наслідки, що фактично наступили” [9, с. 124]. Представляється, що таке розуміння передбачення суперечить прямій вказівці закону (ч. 3 ст. 25 КК України), згідно якому при недбалості передбачення повністю відсутнє. Концепція так званої “абстрактної передбачуваності” була піддана справедливій критиці в літературі, у тому числі і в кримінально-правовій. Зокрема наголошувалося, що за наявності вини існує передбачення конкретної можливості завдання шкоди, бо право не може зобов’язувати людей передбачати віддалені (“абстрактні”) наслідки їх діяльності [10, с. 99–102].

О. О. Красавчиков замість одного визначення грубої необережності формулює аж три-першого, другого і третього ступеня [11, с. 188–195]. Автор пропонує таку диференціацію на випадок, коли у суду виникне сумнів у виборі двох альтернативних рішень: зменшити розмір відповідальності делінквента або повністю відмовити у відшкодуванні. Як наголошувалося в літературі, таке дробове ділення провини потерпілого навряд чи буде корисним для практики, зважаючи на складність застосування даного методу. Проте з аналізу ознак цих ступенів можна зробити висновок про те, що всі вони охоплюються кримінально-правовою легковажністю, бо навіть в найлегшій “грубій необережності” першого ступеня “потерпілий знає про існування небезпеки спричинення шкоди або іншого ущемлення його благ”, тобто усвідомлює це.

Тим часом не всяке передбачення шкоди (мінус бажання її настання) може визнаватися грубою необережністю. У літературі наголошується, що як груба необережність не повинна враховуватися така поведінка потерпілого, яка обумовлена протиправними діями заподіювача шкоди або викликана іншими поважними обставинами (наприклад, побоюваннями за своє життя). Так, зазначається, що недостатньо встановити наявність вини на стороні потерпілого. Треба чітко розрізняти ту вини, яка була справжнім джерелом шкоди, від тієї вини, яка була лише наслідком вини делінквента. В останньому випадку суб’єкт першої вини, хоча він винний у одній вині, має бути притягнутий до відповідальності за обидві вини. Наприклад, особа намагається врятуватися перед неминучою небезпекою. Звичайно, “втрачаючи голову”, вона здійснює нерідко необдумані кроки. З будинку, що горить, мешканці викидаються через вікна, тоді як є ще безпечний вихід з чорного ходу; або особа вискакує з екіпажа, коли є ще надія, що кучер зупинить коней, що збісилися. У тому й іншому випадку діяння потерпілого є лише наслідок чужого акту, що обґрунтовує відповідальність: підпал

будинку, тримання тварини [12, с. 379–380]. Б. С. Антімонов вважає, що “вимушена поспішність, роздвоєння уваги, зважаючи на складність і швидкість подій, що розвиваються, загроза особистій безпеці і безпеці близьких людей — ось умови, які переводять необережність в розряд легкої, більш вибаченої, хоча при іншій обстановці, при тій же поведінці необережність довелося б визнати грубою, такою, що не заслуговує на вибачення” [13, с. 112]. Вважаємо, що в подібних випадках, навіть якщо потерпілий передбачав можливі негативні для нього наслідки, суд не повинен враховувати подібне передбачення, оскільки воно не є легковажним (відсутня одна з необхідних ознак даного виду необережності — самовпевнений розрахунок на ненастання шкоди). Проте від цього така поведінка не “переводиться” в розряд простої необережності (потерпілий все-таки передбачав шкоду), воно взагалі не розцінюється як винне.

З точки зору проблематики даного дослідження, постає питання про кваліфікацію в якості вини потерпілого такої категорії, як самообмова.

Заподіяна шкода не підлягає відшкодуванню, якщо громадянин у процесі дізнання, попереднього слідства і судового розгляду самообмовою перешкоджав встановленню істини і тим самим сприяв вчиненню незаконних дій щодо нього.

Самообмова визначається як свідомо неправдиві свідчення підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, які вони дали з метою переконати органи попереднього слідства і суд у тому, що саме вони скоїли злочини, хоч насправді вони їх не вчиняли. В юридичній літературі висловлена пропозиція щодо умов, за наявності яких самообмова вважається встановленою, доведеною, внаслідок чого потерпілому може бути відмовлено у відшкодуванні шкоди.

Самообмова повинна виражатися у показаннях обвинуваченого, які зафіксовано у протоколі допиту. Слід погодитися з тим, що не є самообмовою відмова особи від давання показань або умовчання про обставини, які виправдовують її. З позицій кримінально-процесуального законодавства обвинувачений не несе відповідальності за відмову від давання показань. Отже, правомірним є твердження про те, що позбавляти такого обвинуваченого права на відшкодування заподіяної шкоди було б несправедливим.

Вина обвинуваченого, який застосовує самообмову, може виражатися лише в умислі. За таких обставин позбавлення його права на відшкодування цілком відповідає вимогам ст. 1193 ЦК України, згідно з якою умисел потерпілого виключає відповідальність заподіювача шкоди. Якщо самообмова була наслідком необережної поведінки потерпілого, то вважаємо, що потерпілий повинен набути право на відшкодування шкоди. Самообмова має бути актом волі обвинуваченого, що сформувалася незалежно від діяльності службових осіб, які розслідують справу. Шкода відшкодовується, коли самообмова була наслідком застосування насильства, погроз чи інших незаконних дій. При цьому факт насильства, погроз або інших незаконних дій мають встановити слідчі органи, прокурор або суд.

Ч. 3 ст. 1193 ЦК України встановлено, що при відшкодуванні додаткових витрат відшкодування шкоди у зв’язку із смертю годувальника, а також при відшкодуванні витрат на поховання судом не враховується груба необережність потерпілого. Проте у разі завдання шкоди життю джерелом підвищеної небезпеки в результаті умисних дій самого потерпілого, а також при виникненні у родичів покійного моральної шкоди, суд зобов’язаний досліджувати вину потерпілого (потерпілих). Проте хто в подібних випадках виступає потерпілим і, відповідно, чия провина повинна бути врахована судом? Т. М. Яблочков вважає, що було б нелогічним називати потерпілим загиблого громадянина і досліджувати його вину для вирішення питання про відшкодування шкоди. Можливо, що єдиними потерпілими в таких випадках є непрацездатні утриманці загиблого годувальника, а також інші родичі і друзі загиблого. Вони є кредиторами в деліктному зобов’язанні, оскільки їм заподіюється майнова і моральна шкода. Їх вина може бути виявлена в тому випадку, якщо вони своїми діями сприяли настанню смерті громадянина від джерела підвищеної небезпеки (наприклад, коли водій автомашини і загиблий пасажир були родичами).

Згідно зі ст. 1200 ЦК України, у разі смерті потерпілого право на відшкодування

шкоди мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Специфіка відшкодування у даному випадку полягає в тому, що результатом шкоди, завданої життю фізичної особи, є її смерть. Тому така особа, природно, не може виступати суб'єктом правовідносин, оскільки із смертю людини припиняється її правоздатність та дієздатність. У таких правовідносинах не може бути й правонаступництва у зв'язку із особистим характером права вимоги.

Аналізуючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що умисел є психічним відношенням особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, що проявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні його настання. Основною психологічною характеристикою умислу є намір здійснення протиправного діяння. На підставі цього умисел потерпілого є формою вини і, відповідно, однією з підстав для звільнення особи, яка завдала шкоду, від цивільно-правової відповідальності.

Список використаних джерел

1. Антимонов, Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении [Текст] / Б. С. Антимонов. — М. : Госюриздат, 1950. — 276 с.
2. Русу, С. Д. Делікти в цивільному праві [Текст] : [навч. посібн.] / С. Д. Русу. — Хмельницький : Вид-во НАВПУ, 2001. — 164 с.
3. Иоффе, О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. — 311 с.
4. Агарков, М. М. Вина потерпевшего в обязательствах из причинения вреда [Текст] / М. М. Агарков // Советское государство и право. — 1940. — № 3. — С. 70–79.
5. Антимонов, Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении [Текст] / Б. С. Антимонов. — М. : Госюриздат, 1950. — 276 с.
6. Канзафарова, І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності [Текст] : [монограф.] / І. С. Канзафарова. — Одеса : Астропрінт, 2006. — 264 с.
7. Канзафарова, І. С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини [Текст] / І. С. Канзафарова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2003. — № 3–4 (7–8). — С. 89–92.
8. Матвеев, Г. К. Вина в советском гражданском праве [Текст] / Г. К. Матвеев. — К. : Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1955. — 307 с.
9. Иоффе, О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / О. С. Иоффе. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. — 311 с.
10. Гринберг, М. С. Понятие преступной самонадеянности [Текст] / М. С. Гринберг // Правоведение. — 1962. — № 2. — С. 97–105.
11. Красавчиков, О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности [Текст] / О. А. Красавчиков. — М. : Юридическая литература, 1966. — 200 с.
12. Яблочков, Т. М. Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков [Текст] / Т. М. Яблочков [в 2 т.]. — Ярославль : Тип. Губерн. Прав., 1910. — Т. 2. — 600 с.
13. Антимонов, Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении [Текст] / Б. С. Антимонов. — М. : Госюриздат, 1950. — 276 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 3 від 20 жовтня 2010 року)*

Надійшла до редакції 20.10.2010

